

Іванна Котляш

АВТОБІОГРАФІЧНІ ЕЛЕМЕНТИ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ СПИРИДОНА ЧЕРКАСЕНКА

Анотація. У статті проаналізовано автобіографічні елементи художніх творів С. Черкасенка, в яких розкрита особиста життєва позиція автора, його почуття, думки, переживання. Матеріалом дослідження є мала проза, поезія, драматичні твори письменника, написані на основі особистих вражень.

Ключові слова: Спиридон Черкасенко, автобіографічні твори, літературний процес, біографічна ситуація.

Несправедливо забута, а точніше – довгий час замовчувана творчість визначного українського письменника Спиридона Феодосійовича Черкасенка сьогодні повертається до свого читача. В літературному процесі початку ХХ ст. ім'я С. Черкасенка стояло поряд із такими відомими письменниками як О. Олесь, В. Винниченко, М. Чернявський, Г. Чупринка, М. Вороний. С. Черкасенко, за словами Т. Жицької, «належить до тієї генерації національно-свідомої інтелігенції, яка, витворюючи мистецькі свідчення розкнутості художнього мислення, своєю творчою практикою крок за кроком спростовувала тезу про провінційність і «тематичну» вторинність рідного мистецтва, а відтак допомагала українському суспільству позбуватися нав'язаного комплексу національної меншовартості» [1, с. 47]. Саме з цих причин особа С. Черкасенка, як і його творчість, не влаштували нововстановлену радянську владу. Починаючи з 30-х років ХХ століття, ім'я письменника було вилучено з літературного процесу і лише на початку 90-х років того ж століття разом з багатьма іншими, такими ж несправедливо забутими українськими письменниками, творчість С. Черкасенка повертається на батьківщину.

С. Черкасенко яскраво виявив свою творчу обдарованість в усіх сферах літературно-художньої, публіцистичної та літературно-критичної творчості. Він – автор понад 30-ти збірок поезій, в яких зарекомендував себе блискучим ліриком, творцем суспільно-політичної, інтимної, пейзажної поезії, чимало зразків якої стали народними піснями («В чаду кохання», «Над річкою», «Ніч»), а також викликали зацікавлення українських композиторів (на слова поезій С. Черкасенка писали музику К. Стеценко, М. Гайворонський, Я. Ярославенко, Я. Батюк та ін.). Не менш значне місце в творчому доробку письменника посідає мала проза, присвячена переважно змалюванню умов життя та праці шахтарів, (про що С. Черкасенко почав писати одним з перших серед українських письменників). З-поміж творчого розмаїття письменника неocenенно залишається драматургія, він є автором близько 50-ти драматичних творів (трагедій, драм, комедій, одноактівок, скетчів, етюдів). О. Мишанич зазначає, що «це був чесний талант, який, на жаль, не міг повністю реалізувати себе у тогочасних жорстоких і несприятливих обставинах» [2, с. 8].

Водночас, варто констатувати, що, попри значну кількість дослідників і численні звернення до вивчення тих або інших аспектів різносторонньої творчості С. Черкасенка (Н. Антонєць, Г. Веселовська, С. Дяченко, Т. Жицька, Г. Калатаєвська, О. Когут, О. Мишанич, О. Олійник, Л. Ржепецький, Л. Скорина, В. Школа), у спадку письменника все ще залишається багато «білих плям», які потребують ретельного аналізу, залучення нових літературно-критичних методів та підходів. До таких матеріалів перш за все належать автобіографічні твори митця. Адже саме вони – це ті духовні надбання, у яких розкривається

особистість автора, його дитинство, юність, громадська позиція, індивідуальний стиль і пошук. У творчому доробку С. Черкасенка цілий ряд оповідань, п'єс, навіть віршів, у яких письменник на основі побаченого і пережитого показує життя своїх героїв, характеризує соціальні умови розвитку, виражає особисте ставлення до зображуваного. **Мета нашої розвідки** полягає в тому, щоб на основі творчості письменника простежити автобіографічні елементи художніх творів С. Черкасенка.

Автобіографічні елементи в художніх творах С. Черкасенка, які зауважуються у письменницькому епістолярії, можна поділити на два типи, перший з яких – це непряма, але опосередкована життєвим і професійним досвідом реконструкція тих біографічних ситуацій та людських типів, що їх спостерігав письменник, другий – це прямі автобіографічні паралелі, на котрі, як правило, С. Черкасенко сам акцентує у своїх листах.

Тематичний контекст, у якому реалізується непряма реконструкція автобіографічних паралелей у творчості С. Черкасенка, може бути розглянутий у таких основних напрямках:

а) Світ дитинства та юності.

Як відомо, однією з провідних тем творчості С. Черкасенка була дитяча тема. Образи дітей та юнацтва змальовані у багатьох творах митця, з яких найбільшу художню цінність, на думку критиків, мають ті, що були написані на основі безпосередніх вражень письменника під час його роботи у школі на Лідіївських копальнях. У цій школі навчались переважно діти шахтарських робітників, тому закономірним є той інтерес, з яким ставився письменник до тяжких умов праці на шахтах, особливо дитячої праці, трагічної долі малечі, яка змушена була, починаючи вже з підліткового віку, допомагати своїм батькам заробляти на хліб, інколи навіть ціною власного життя («Чорний блиск», «Маленький горбань», «Яма», «Безпритульні», «Гараськів Великдень», «Великодня ніч», «Сашків кінець», «У шахтарів. Як живуть і працюють на шахтах»). Увагу письменника, насамперед, привертає внутрішній, духовний світ дитини. Незважаючи на нелюдські умови праці, тяжке життя, позбавлене справжніх радощів дитинства, вони мають багатий внутрішній світ, який зберігає усю безпосередність дитячої душі, її моральну чистоту та відкритість, здатність до співчуття та потяг до прекрасного. Таким є головний герой оповідання «Маленький горбань», де розповідається про хлопчика-горбаня, який попри фізичну ваду має прекрасну душу, багатий моральний та естетичний світ, цінності якого зрештою отримують верх над грубістю іншого хлопчика. Таким є і головний герой оповідання «Безпритульні» – хлопчик Китько, який залишається сиротою і єдину відряду в житті знаходить лише в такій же безпритульній собаці Кудлі, підгодовує її, радіє її щенятам, а після їх загибелі плаче разом з нею. З відчуттям неприхованого болю змальовує письменник трагічно обірвану долю малого Сьомки («Великодня ніч»), якого на Великдень змушують працювати у шахті. Старші товариші залишають його у шахті самого, а він, згадуючи шахтарські легенди про зеленого діда-шахтаря, сприймає за діда шахтарського коня і від страху вмирає.

Крізь усе своє життя С. Черкасенко проніс світлу згадку про постать матері, яку він не раз згадує у своїх листах з найщирішим пієтетом і любов'ю. Образ матері постає в оповіданні «Гараськів Великдень», в якому розповідається, як на Великдень у малого Гараська помирає мати.

Зростання соціальної свідомості письменника, критичного ставлення до експлуатації дитячої шахтарської праці знаходить відображення в оповіданнях «Сашків кінець» (розповідь про шахтарського сина Сашка, спочатку звичайного бешкетника, який, поволі переймаючись бунтарськими настроями епохи, підтримує страйк шахтарів, піднімає червоний стяг і гине з пропагандистами-шахтарями від кулі жандармів) і «У шахтарів. Як живуть і працюють на шахтах» (простежується доля колишнього селянина Петра та його сина

Михайла, котрі перебираються працювати на шахту, етапи зростання класової свідомості Михайлика). Ці самі мотиви відображені й у інших оповіданнях С. Черкасенка: «Вони перемогли», «Лаборантка», «Необережність», «Побачення», «П'яниця», «Юдита» та ін.

Значна увага до дитячої долі й у поезії С. Черкасенка, зокрема у його ліричному циклі «Діти міста».

б) Педагогічний та освітянський контекст.

Тематичні паралелі педагогічного та освітянського контексту творчості реалізуються насамперед у численних учительських типах, образи яких змальовано в багатьох прозових творах С. Черкасенка («Патріот», «Зануда», «Прикрій епізод», «Тося»), інколи й у комічному забарвленні («Візит»). Національно-патріотичні та критичні соціальні погляди, які склали основу педагогічного спрямування С. Черкасенка та ідейну суть його громадської освітянської діяльності також знаходять своє відображення у цілій низці прозових творів письменника, як, наприклад, в оповіданні «Хто він?», де змальовані батьюшки, які напідпитку в компанії гостей виспівують пісні на слова поезій Т. Шевченка. Коли ж їм вручають лист від «Об'єднаного комітету», що збирає пожертви на пам'ятник Шевченку, задаються питанням: хто він? – і не дають ані копійки. «У вагоні життя» кондуктор домагається від старого бандуриста, щоб він звільнив у вагоні місце для якоїсь поважної пані. Вона багата, тому до неї ставляться шанобливо, тоді як до інших, звичайних пасажирів виявляється повна зневага. Іронічна ситуація спростування декларацій псевдопатріота змальована в оповіданні «На пароході»: чиновник відомства народної освіти робить зауваження жінці, що розмовляє зі своєю дитиною французькою. Сам він – російськомовний і, повчаючи її та інших пасажирів, що завжди потрібно говорити лише рідною мовою, раптом чує, як маленький хлопчик звертається до мами по-українськи. Це викликає гнів чиновника, який зі зневагою висловлюється про українську мову, та раптом з'ясовується, що й сам він – українець.

Патріотично-виховна тема відображена й у віршах С. Черкасенка: «Ученому педантові», «Заклик», «О.Н.П-ну», «Просвіта». З віршового спадку С. Черкасенка виділяються дві поезії, де засвідчена глибока шана до освіти, урочиста патетика, з якою говориться про високу благородну місію навчально-освітніх закладів у суспільно-історичному та гуманітарному еволюційному поступі людства («Наш світлий храм», «На свято відкриття Вільного університету у Відні»).

У драматургії С. Черкасенка його автобіографічний педагогічний досвід узагальнюється в численних патріотично-виховних п'єсах, які він спеціально писав для дітей та юнацтва з метою їх виховання у кращих традиціях української історії, культури та моралі: «Вечірній гість», «Сміх», «Лісові чари», «Лібуша в таборі», «Хай живе життя», «Бідний Лесько», «Вигадливий бурсак», «До світла, до волі» та ін.

в) Контекст літературної творчості.

Тема творчості найбільш значний вияв знаходить у поетичних творах С. Черкасенка, багато з яких містять свого роду декларацію громадсько-політичної позиції письменника («Батьківська бандура», «Нашим поетам»), його роздуми стосовно суті та завдань літературної творчості («Не співай нам», «Моя муза»), звернення до постатей своїх літературних попередників («Чайка», «Світлій пам'яті генія», «Франкові», «Шевченкові», «Присяга», «Наша твердиня»), ремінісценції з творчого спадку інших поетів – Г. Гейне («Самотина»), О. Блока («Панночка, панночка в білому...», «У бурі білій», «Біла Панна») та ін.

Другий тип автобіографічних рефлексій у письменницькому епістолярії С. Черкасенка пов'язаний з прямими авторськими вказівками на ті життєві паралелі, які були

використані в його художніх творах: «Милі, прекрасні, хоч простенькі й безпретензійні розваги далекого юнацтва; милі, чарівні далекі образи з імлі минулого!.. Пізніше я не раз викликав в уяві й не міг не поплакати, не смуткувати над ними, оспівуючи їх у своїх «Марті й Марії»...» [6, с. 545].

Юнацькі роки, пов'язані з учителюванням у школах Катеринославщини, звісно, залишили спогад не лише про педагогічні турботи молодого вчителя, але й про його тодішні «сердечні справи», атмосферу юнацької закоханості, в якій він, зокрема, змалював «галерею васильківських кавалерів». Один із них стане прототипом героя з оповідання «Марта і Марія»: «Але правдивим левом васильківським міг би бути, коли б не був дурний, як пень, молодий дяк старої церкви Базилевський (імени його не пам'ятаю, – мабуть тому, що ніхто ніколи на ім'я й по батькові не звертався до нього; здається, Степан Петрович). Високий, ставний красень, гарний, як намальований, завсіди прекрасно зодягнений, він чарував кожного, але тільки з першого погляду. Варто було йому роззявити рота й сказати кілька фраз, як усяке зачарування в ту ж мить розвіювалось, лишалось одне враження: та й надовбень же нівроку йому, хоч і вродливий, стерво собаче!.. Я вже мав нагоду подати його портрета в художній обробці в оповіданні «Марта й Марія», куди й відсилаю Вас, Леоніде Тимофійовичу, якщо Вам забажається придивитися ближче до цього дурня в розкішній природній оправі» [7, с. 612–613].

Відомий як «співець осені», С. Черкасенко фіксує у своїх листах те, як закоханість в осінні пейзажі переливається у ліричну атмосферу його поетичних творів: «Був погожий осінній день. Саме з тих днів, що їх я так любив через усе своє життя, з тих днів золотої осені, що яскраво-барвисту красу їх, повиту ніжним тиходзвонним смутком, я завжди так глибоко відчував, а пізніше й змалював у своїх «Золотих Пожарах» та інших, написаних на осінні теми, поезіях (циклі – «Осінні настрої», «Акварелі» тощо). Над Юзівкою клуботалися хмари диму від заводу, але вітер односив їх геть у безвісті, й сонечко сяяло так ясно й чисто, як ясно було в наших душах і на серці» [9, с. 1066].

Контраст між чарівними пейзажами та гнітючою атмосферою в шахті змальований в оповіданні «Весною».

В одному з листів С. Черкасенка зауважуються життєві прототипи його майбутньої драми «Жах»: «Це не заважало йому, як і меншим братам його, «романсувати» потай з наймичками, як я пізніш довідався, й навіть витерплювати ганебні скандали, коли «плод любови нещасної» бідолашної наймички, бувало не раз, опинявся вночі на ганку й своїм «протестом» будив усіх у хаті. (Десь далеко пізніше я використав ці взаємовідносини між Сиченками й робітниками їхніми для написання драматичного етюду «Жах»). Наша з Бойковими думка була така, що й Костя, й інших синів старого Сича треба було вже давно поженити, щоб хоч скандальних історій уникнути» [8, с. 898–899].

Згадувана в епістолярній автобіографії С. Черкасенка ситуація, коли в період його учителювання у Васильківці дячиха Привалова занадто активно намагалася привернути увагу молодого вчителя до своїх доньок («Була й ще одна родина, що не ховала свого задоволення з невдачі моєї поїздки до Павлограда: це – дячиха з своїми могутніми дяківнами. Панни ще чарівніше usługували мені за обідом, а стара ще пильніше стежила за мною, намагаючись розгадати безпомилково, до котрої з двох більше прихильється мое недосвідчене юнацьке серце. «Паси, паси очима, – думав я собі, – дарма праці, бо не буде діла». Але це надокучало, й я постановив скористуватися першою найменшою нагодою, щоб подякувати за хліб, за сіль» [5, с. 473]), викликає асоціації з оповіданням «Сила кохання», в якому розповідається про псаломщика-ідеаліста, закоханого у дівчину-росіянку Галю. Він щиро і романтично довіряє своїй коханій, цілком переконаний, що вона кохає

його не за майбутню посаду (він вчиться на священника), а з найкращих почуттів. Мати Галі хоче видати доньку заміж за псаломщика саме з меркантильних розрахунків, і сама Галя має такі самі наміри. Обидві вони ведуть хитру гру з хлопцем, і правда відкривається лише тоді, коли вони дізнаються, що через прикрий епізод у біографії псаломщика він не отримує посаду. Пряме автобіографічне відлуння має оповідання «Пригода», де розповідається історія з дитячих років С. Черкасенка, коли він врятував молодшого брата Тодоську, який ледве не потонув у ямі з водою (лист 3 в епістолярній автобіографії). Цей же епізод, очевидно, послужив основою й для оповідання «Яма», де описується загибель маленького хлопчика та його діда, що намагався витягнути свого онука з ями шурфу.

Отже, у процесі дослідження художніх творів С. Черкасенка ми виявили автобіографічні елементи двох типів: непряма, але опосередкована життєвим і професійним досвідом реконструкція тих біографічних ситуацій та людських типів, що їх спостерігав письменник, та прямі автобіографічні паралелі, на котрі, як правило, С. Черкасенко сам акцентує у своїх листах.

Автобіографічні твори С. Черкасенка дають нам змогу детальніше ознайомитися із особистістю письменника, його творчою індивідуальністю. Саме з цих творів ми дізнаємося про С. Черкасенка не тільки як талановитого письменника, а й мудрого педагога, громадського діяча, справжнього патріота свого народу.

Література

1. Жицька Т. В. Театральні контури архетипних сюжетів у драматургії Спиридона Черкасенка / Т. В. Жицька // Наук. вісн. Київського нац. ун-ту театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого. – 2009. – Вип. 4-5. – С. 47-56.
2. Мишанич О. С. В безмежжі зим і чужини... (повернення Спиридона Черкасенка) / О. С. Мишанич // Повернення : літ.-критич. ст. й нариси / О. С. Мишанич. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Обереги, 1997. – С. 5-42.
3. Черкасенко С. Ф. Твори. У 2 т. Т. 1. Поезія. Драматичні твори / С. Ф. Черкасенко ; упоряд., авт. передм. та прим. О. Мишанич. – К. : Наук. думка, 1991. – 891 с.
4. Черкасенко С. Твори. У 2 т. Т. 2. У шахтарів: як живуть і працюють на шахтах ; Пригоди молодого лицаря: роман з козацьких часів ; Оповідання / С. Черкасенко ; упоряд. та авт. прим. О. С. Мишанич. – К. : Наук. думка, 1991. – 671 с.
5. Черкасенко С. Лист шістдесятій від 28. I. 936. С. Черкасенко. Автобіографія в листах / С. Черкасенко // Український громадський Видавничий фонд в Празі. – Фонд № 122 с. – Арх. № 278.
6. Черкасенко С. Лист шістдесят дев'ятий від 10. II. 936; 28. II. 936. С. Черкасенко. Автобіографія в листах / С. Черкасенко // Український громадський Видавничий фонд в Празі. – Фонд № 122 с. – Арх. № 278.
7. Черкасенко С. Лист сімдесят сьомий від 16. IV. 936 С. Черкасенко. Автобіографія в листах / С. Черкасенко // Український громадський Видавничий фонд в Празі. – Фонд № 122 с. – Арх. № 278.
8. Черкасенко С. Лист сто тринадцятий від 5. VIII. 937. С. Черкасенко. Автобіографія в листах / С. Черкасенко // Український громадський Видавничий фонд в Празі. – Фонд № 122 с. – Арх. № 278.
9. Черкасенко С. Лист сто тридцять четвертий від 4. XI. 937. С. Черкасенко. Автобіографія в листах / С. Черкасенко // Український громадський Видавничий фонд в Празі. – Фонд № 122 с. – Арх. № 278.

Ivanna Kotyash

Autobiographical Elements in Literary Works of Spyrydon Cherkasenko

Summary. The article analyzes autobiographical elements of S. Cherkasenko's compositions in which is revealing his personal attitude to life, his feelings, thoughts and experiences. The material of the study is small prose, poetry, dramatic works, based on personal experiences.

Keywords: S. Cherkasenko, autobiographical works, literary process, a biographical situation.

Иванна Котяш

Автобиографические элементы произведений Спиридона Черкасенко

Аннотация. В статье проанализированы автобиографические элементы художественных произведений С. Черкасенко, в которых раскрыта личная жизненная позиция автора, его чувства, мысли, переживания. Материалом исследования является малая проза, поэзия, драматические произведения писателя, основанные на личных впечатлениях.

Ключевые слова: Спиридон Черкасенко, автобиографические произведения, литературный процесс, биографическая ситуация.